

Feminizace školství a její pedagogické konsekvence

Stanislav Bendl

Abstrakt: Příspěvek se zabývá problematikou feminizace učitelské profese. Dokládá, že feminizace představuje celosvětový trend ve školství vyspělých zemí. V článku jsou zvažovány možné dopady feminizace na chování a vývoj žáků základních škol. Mezi hlavní negativní důsledky vysokého podílu žen mezi učiteli patří vznik jednostranných pedagogických kolektivů, což se nepříznivě promítá do klimatu učitelských sborů, dále přetíženost žen vyplývající z plnění náročných a odpovědných úkolů ve škole a pramenící z péče o svou rodinu a konečně narušení vyváženosti mezi působením mužského a ženského elementu ve výchově. V závěru stati jsou uvedeny argumenty na podporu zvýšení počtu mužů ve školách.

Klíčová slova: feminizace, zaměstnanost žen, feminizace učitelské profese, prestiž učitelského povolání, edukační prostředí školy, psychosociální parametry školního prostředí, Männliches Erziehungsprinzip

Abstract: The article addresses problems connected with feminization of teaching profession, presenting evidence that it is a trend which characterises school systems in developed countries all around the world. The article notices especially primary and lower secondary school pupils and considers possible negative consequences of overstaffing teaching teams with women on pupils' behaviour and development. The consequences comprise the following problems: first, the existence of almost single sex staffs, which affects relationship between members of teaching teams, second, overburdened women, who are expected to be fully devoted to their work at school and to take care of their family at the same time and third, the difficulty to maintain balance between male and female elements in education. At the end, the author lists several reasons why it is necessary to increase number of men at schools.

Key words: feminization, employment of women, feminization of teaching profession, prestige of teaching profession, school educational environment, psychosocial parameters of school environment, Männliches Erziehungsprinzip

Úvod

Feminizace představuje sociální jev, kdy v určitých oblastech, resp. odvětvích národního hospodářství či v některých profesích nabývá postupně převahy ženská pracovní síla. Uvedený fakt s sebou přirozeně nese své pozitivní i negativní stránky. Jsou druhy zaměstnání, které jsou pro ženy nevhodné, ale zároveň samozřejmě existují profese, které dobře odpovídají fyzickým a psychickým předpokladům žen, a proto jsou ženami (ale i zaměstnavateli) vyhledávány. Z tohoto důvodu v nich také ženy nabývají početní převahy.

V roce 1991 patřily podle statistik k nejvíce feminizovaným profesím oblast sociální péče (88,2%), zdravotnictví (79,5%) a peněžnictví (78,9%). Hned za nimi se umístilo školství, kde bylo v uvedeném roce zaměstnáno 72,4% žen. Podle „Statistické ročenky České republiky 1996“ pracovalo nejméně žen ve stavebnictví (11,6%) a v zemědělství (35,9%) a naopak nejvíce ve zdravotnictví (76,1%) a školství (73,8%). Z uvedených dat vyplývá, že školství je vysoce feminizováno.

Pojem feminizace se běžně vymezuje jako obsazení či ovládnutí něčeho ženami (ženským živlem), jako početní převaha žen v nějaké oblasti. Feminizace školství znamená převahu žen, které jsou zaměstnané ve školství v učitelských profesích. Sousední „feminizace učitelské profese“ je vyjádřením faktu, že v rámci socioprofesionální skupiny učitelů existuje disproporce mezi počtem mužů a žen, kdy ženy tvoří výraznou většinu.

V České republice je feminizace absolutní v případě předškolní výchovy (mateřské školy) a typická pro základní školství (2000/01 – 84,41% učitelé). Více žen než mužů učí také na středních školách (2000/01 – 63,02% učitelé v rámci kategorie „interní učitelé“), přičemž mezi jednotlivými typy středních škol jsou rozdíly. Ve školním roce 2000/01 učilo na gymnáziích 69,06% žen, na středních odborných školách 62,10% žen a na středních odborných učilištích 58,33% žen (údaje z výše jmenovaných tří typů středních škol se týkají denního studia a interních učitelů). Na vyšších odborných školách učilo ve školním roce 2000/01 v případě studia denního a dálkového 64,54% žen (v rámci kategorie „interní učitelé“). Z uvedených dat, týkajících se mateřských, základních, středních a vyšších odborných škol, vyplývá, že v učitelstvu dominuje práce žen. Jedinou institucí, která se vymyká nastíněnému obrazu, je vysoké školství, kde podle údajů za rok 2000 bylo z celkového počtu 15 640 pedagogických pracovníků vysokých škol 5 304 žen, tj. 33,9%. Pokud se týká poměru mezi počtem mužů a žen ve školství, platí zde v současné době „pravidlo“, že čím nižší je vzdělávací stupeň dané instituce, tím vyšší je zároveň zastoupení žen-učitelé. Se situací ohledně výrazného zastoupení žen-učitelé na školách do značné míry korespondují údaje o uchazečích, nově přijatých studentech a absolventech oborů učitel-

ství na vysokých školách. Ve všech sledovaných skupinách mají zřetelnou převahu ženy (Feminizace ve školství, 1994).

Feminizace jako celosvětový trend ve školství vyspělých zemí

Feminizace není příznačným jevem pouze pro naše školství. Vyskytuje se ve větší či v menší míře ve všech vyspělých zemích. Ponecháme-li stranou předškolní výchovu, která je ve většině zemí výhradně ženskou záležitostí (v Japonsku, Španělsku a Francii působí v mateřských školách nepatrné procento mužů), největší podíl žen-učitelek je ve všech zemích jednoznačně na školách prvního vzdělávacího stupně. Uvedme si pro srovnání podíl žen z celkového počtu učitelů škol primární úrovně ve vybraných zemích. Ve většině zemí západní Evropy, v Kanadě i Japonsku trvá docházka do škol primární úrovně 6 let. Pokud se týká zemí bývalé východní Evropy, udává ročenka UNESCO délku docházky do škol primární úrovně 8 let, a tedy přibližně odpovídá naší základní škole. Z tohoto důvodu jsou následující údaje srovnatelné pouze zčásti. Nejvyšší podíl žen z celkového počtu učitelů na školách primární úrovně vykazovala v roce 1990 Itálie (90 %). Zde ovšem trvá školní docházka primární úrovně 5 let. Uvedené procento zastoupení žen je zhruba na úrovni našeho 1. stupně základní školy (93 %) při jeho trvání čtyř let v první polovině devadesátých let. Srovnání jednotlivých zemí nabízí tabulka 1.

Z uvedené tabulky, v roce 1990 přesahoval podíl žen-učitelek primární úrovně ve všech vybraných zemích kromě Japonska 60 %. V témže roce byly největší podíly žen z celkového počtu učitelů zmiňované primární úrovně v Itálii (90 %), Maďarsku (84 %), ČR a Rakousku (82 %). I když podíl žen z celkového počtu učitelů patří v ČR k nejvyšším, je nutné zmínit fakt, že zatímco v České republice se od roku 1985 do roku 1990 už podíl žen z celkového počtu učitelů na této primární úrovni nezvyšoval, v drtivé většině ostatních zemí kromě Nizozemska, Švédska a Velké Británie měl stále vzestupnou tendenci.

Přesto musíme konstatovat, že se Česká republika potýká se značnou feminizací školství. I když je neustálý nárůst podílu žen ve školství typickým jevem ve většině zemí, jež označujeme jako vyspělé, a přes určitou omezenost možnosti srovnání, která spočívá ve značné rozmanitosti školských systémů jednotlivých zemí, je nutné konstatovat, že v podílu žen z celkového počtu učitelů patříme jak v oblasti základního, tak středního školství mezi země s nejvyššími hodnotami.

I když by bylo žádoucí, aby se tato nerovnováha ve školství změnila a došlo k zvýšení počtu mužů, není možné očekávat ve struktuře těchto pracovních kolektivů žádné výraznější změny. Příčiny současného stavu jsou spatřovány zejména v nedostatečné společenské prestiži učitelského povolání a v nízkém

Tab. 1: Podíl žen z celkového počtu učitelů škol primární úrovně ve vybraných zemích

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
ČR			68	69	73	77	79	82	82
Belgie			55	55	56	57	59	63	78
Bulharsko			65	66	69	71	72	75	77
Dánsko	43	47	51		51	52	48	57	60 ²⁾
Finsko	64	63	66	64	60	61			
Francie			67	66	68	66	68	68	71 ²⁾
Itálie	72	73	74	75	77	83	87	89	90
Japonsko	49	46	45	49	51	55	57	56	58
Kanada	80		79	80		72	67	58	69
Nizozemí	47	48	52	52	49	46	46	64	64
Norsko		45	52	57	61	51	56	58	63
Maďarsko	58	63	63	69	73	78	80	82	84
Polsko			71	75	80	81	83	82	82 ¹⁾
Portugalsko	82	80	87	87	89	81	81	83	
Rakousko	51	51	52	57	63	71	76	79	82
SRN	39	40	43	50	56	60	62	79	80 ¹⁾
Španělsko					58	58	67	69	65 ¹⁾
Švédsko	66	64			83	81	81		69
Švýcarsko	52	53	54						
V. Británie	72	74	75	77	77	81	78	80	78

Poznámka: 1) rok 1988

Poznámka: 2) rok 1989

Pramen: Feminizace ve školství, 1994, s. 25

finančním ocenění učitelské práce. S obdobnými problémy se ovšem potýkají v podstatě všechny vyspělé země, „o řadě z nich lze předpokládat, že je tam ve školství vyšší mzdová úroveň a vyšší je i společenské uznání práce učitelů.“ (Feminizace ve školství, 1994, s. 31)

Proto se zdá, že příčina tohoto stavu spočívá v celkově vysoké zaměstnanosti žen. „Tomu by odpovídala skutečnost, že v zemích bývalého východního bloku byla již v 60. a 70. letech zaměstnanost velmi vysoká a velmi vysoká byla v tomto období také zaměstnanost žen ve školství. V zemích západní Evropy se zaměstnanost žen v souvislosti se snahami po emancipaci začíná ve větší míře prosazovat až v 80. letech a také v tomto období se zde zvyšuje podíl žen ve školství.“ (Feminizace ve školství, 1994, s. 31) Můžeme uzavřít, že feminizace školství je celosvětovým trendem, a proto nelze v nejbližší době v tomto směru očekávat nějakou radikální změnu. Výrazně zvrátit tento trend je v současné době svým způsobem utopií. To však ne-

znamená, že je nutné se s tímto stavem smířit, a neusilovat o zvyšování počtu učitelů-mužů na školách.

Formulace problému

V tomto příspěvku se zaměříme na oblast základního školství. Klademe si přitom dvě základní otázky:

1. Jaké jsou příčiny feminizace učitelské profese?
2. Jaké možné dopady může mít feminizace učitelské profese na chování a vývoj žáků?

Feminizace na základních školách v řeči čísel

Dříve, než se pokusíme najít odpověď na dané otázky, podívejme se trochu zpět do historie. Místo dlouhých slov přejdeme rovnou k řeči čísel. Pokud se týká zastoupení žen mezi učiteli základních škol, situaci znázorňuje tabulka 2 a obr. 1.

Tab. 2: Počty učitelů na obecných školách (Rakousko-Uhersko a První republika) a na školách základních (po 2. světové válce). Některé důležité mezníky ovlivňující rozvoj školství a vzrůstající počty žen ve školství:

Rok	učitelé	z toho žen	% žen	Rok	učitelé	z toho žen	% žen
1868	10 385	473	4,6	1915	28 208	9 771	34,6
1871	9 655	168	1,77	1917	29 445	11 110	37,7
1875	12 933	1 233	9,5	1918	33 075	10 683	32,3
V tomto období došlo k rozvoji škol díky Říšskému školskému zákonu z r. 1869, a to obecných škol a učitelských ústavů.				Toto období je poznamenáno 1. světovou válkou a také vznikem 1. republiky, kdy došlo k mohutnému rozvoji všech typů škol a k nárůstu počtu učitelů.			
1922/23	37 874	11 349	30,0	1945/46	36 995	15 210	41,1
1937/38	43 291	16 715	38,6	1948/49	38 960	18 211	46,7
1941/42	26 126	9 037	34,6	1953/54	44 100	24 369	55,3
Toto období ovlivnil Malý školský zákon z r. 1922 a posléze první roky okupace.				Toto období se vyznačovalo zakládáním škol vlivem konce 2. světové války, vlivem 1. a 2. školského zákona (1948 a 1953) a požadavkem zaměstnanosti žen.			
1960/61	59 288	39 366	66,4	1984/85	60 173	49 920	83,0
1969/70	62 572	45 759	73,1	1990/91	63 082	51 890	82,3
1980/81	57 044	45 810	80,3	2000/01	68 155	57 528	84,4
Toto období se rozvíjí pod vlivem 3. školského zákona z r. 1960 a pod vlivem vědecko-technické revoluce, od 70. let pod vlivem normalizace.				V r. 1984 byl přijat 4. školský zákon, k jeho novelizaci došlo v r. 1990 a současně proběhla další vlna zakládání škol.			

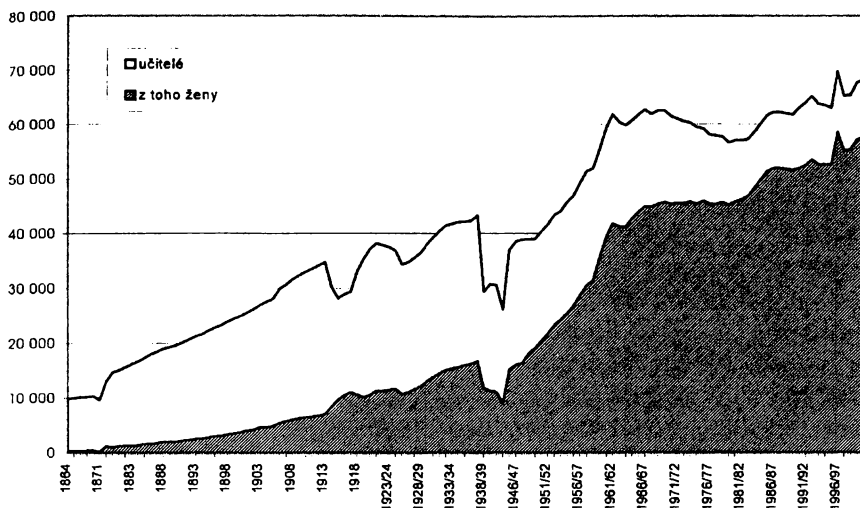
Tabulka 2 obsahuje údaje o počtu učitelů na základních školách od roku 1864 do školního roku 2000/01 v členění na „učitelé celkem“, „z toho ženy“ a „procento žen“. Jedná se tedy o číselnou řadu, která obsahuje údaje o celkovém počtu vyučujících na základních školách (při historické retrospektivě označuje termín základní škola školy s různými názvy, které zabezpečovaly povinnou školní docházku ve věkovém rozmezí žáků od šesti do čtrnácti, popř. patnácti let), samostatně počty učitelek a jejich procentní zastoupení v rámci celku. Nevyplněné řádky v tabulce představují roky, za které se nepodařilo získat potřebné údaje.

Z tabulky je patrná souvislost (závislost) mezi počtem vyučujících a společenskou, tj. hospodářskou a politickou situací v zemi. Po zcela vyrovnaném, prakticky lineárním nárůstu v období 1880 až 1913 přichází s první světovou válkou znatelný pokles počtu vyučujících, provázený prvním strmým vzestupem počtu žen. Přejídný poválečný nárůst je po roce 1920 vystřídán vlnou s minimem v roce 1925 a kulminací v roce 1932. Je pozoruhodné, že maximum třicátých let nedosáhlo hodnoty předválečného maxima z roku 1913. Další anomálii ve vývoji představuje doba záboru pohraničí v roce 1938 a druhá světová válka. Prudký poválečný nárůst vyučujících končí rokem 1961, odkdy počet osciluje kolem hodnoty 59 tisíc vyučujících. Pokud se týká zastoupení žen mezi učiteli základních škol, vidíme, že zatímco procento žen mezi učiteli se za prvních pět sledovaných let v rámci našeho historického přehledu (1864–1868) pohybovalo v rozmezí od 4,12 % do 4,55 %, v případě posledních pěti uvedených školních roků (1996/97–2000/01) osciluje mezi 84,20 % a 84,60 %.

Od roku 1864 do konce devadesátých let 20. století dochází k obrovskému nárůstu počtu žen mezi učiteli základních škol, a sice o zhruba 80 %. Historicky nejnižší počet žen mezi učiteli zaznamenáváme v roce 1871, kdy podíl žen činil 1,74 %. Maxima bylo naopak dosaženo na konci devadesátých let, kdy ženy-učitelky představovaly 84,60 % (1998/99) z celkového počtu učitelů základních škol.

Graf na obr. 1 představuje složení učitelských sborů od roku 1864 do školního roku 2000/01. Je z něho patrný poměr mezi počtem učitelů-mužů a učitelek-žen. Z grafu vyplývá, že v druhé polovině 19. století a počátkem 20. století existovala naprostá převaha učitelů-mužů a jen nepatrné zastoupení mezi vyučujícími měly ženy-učitelky.

Nepřímý důkaz drtivé převahy mužů na školách poskytuje Skořepova učebnice občanské nauky a výchovy „Červánky“, která byla určena pro první třídu měšťanských škol. V ní se učitelská profese jednoznačně spojuje s muži. V druhém vydání z roku 1936 se v předmluvě pro žáky, kde se dětem vysvětluje, jak mají podle této knížky pracovat, mj. píše: „Bedlivě poslou-

Obrázek 1: Podíl žen z celkového počtu učitelů na základních školách (1864 až 2000/01)

chejte výklady a rady pana učitele.“ (Skořepa, 1936, s. 3) O učitelce není v celé učebnici ani zmínka. Všude se píše a mluví pouze o panu učiteli.

V polovině 20. století se početní zastoupení žen a mužů v učitelstvě sborech vyrovnává, aby byl ke konci 20. století původní poměr zcela opačný. V tomto smyslu můžeme hovořit o jakémsi překlápění poměru mužů a žen (ve „prospěch“ žen) mezi vyučujícími základních škol oproti dřívější době.

Značný rozdíl v zastoupení žen můžeme konstatovat rovněž v rámci jednotlivých stupňů základních škol. Od školního roku 1980/81, kdy se začaly sledovat údaje v členění na oba stupně základní školy, do konce školního roku 2000/01 činily rozdíly v podílu žen z celkového počtu učitelů mezi 1. a 2. stupněm 17–20 %, ve prospěch 1. stupně. Procento zastoupení žen na 1. stupni je od sledovaného školního roku 1980/81 takřka konstantní. Ve školním roce 1980/81 činil tento podíl 91,9 %, ve školním roce 2000/01 to bylo 94,2 %. Nejvyšší hodnoty dosáhl podíl žen na 1. stupni základní školy ve školním roce 1988/89 (94,3 %). Za posledních deset školních roků (1991/92–2000/01) osciluje procentní zastoupení žen v rámci učitelstva na 1. stupni ZŠ mezi 93,13 % a 94,19 %. „Rozkmit“ tedy činí zhruba 1 %.

Na 2. stupni se podíl žen z celkového počtu učitelů za stejné sledované období, tedy od školního roku 1980/81 do konce školního roku 2000/01, pohyboval mezi 71,9 %–77,1 %. Největšího zastoupení dosáhly ženy ve školním roce 1989/90 (77,1 %) a 1998/99 (77 %). Od školního roku 1984/85 po školní

rok 2000/01 je podíl žen téměř neměnný (vykazuje výchylku dvě procenta), když se pohybuje v rozmezí od 75,1 % do 77,1 %. Za posledních 10 školních roků (1991/92–2000/01) se pohybuje procentní zastoupení žen v rámci vyučujících na 2. stupni ZŠ mezi 75,02 % a 77,04 %. „Rozkmit“ tudíž činí přibližně 2 %.

Příčiny feminizace učitelské profese

Pokud pojednáváme o feminizaci učitelských sborů, logicky se nabízí otázka po příčinách tohoto stavu. Přestože se příčiny vysoké feminizace učitelské profese snaží odborníci odhalit již řadu let, nepodařilo se dosud dospět k jednoznačným závěrům. O některých možných příčinách feminizace ve školství jsme se již zmínili, když jsme hovořili o feminizaci jako o celosvětovém trendu ve školství.

Nejčastěji, zejména pokud se jedná o učitele v České republice, se uvádějí následující příčiny, resp. vlivy:

1. Ustálená dělba práce mezi muži a ženami.

Ve společnosti existují tzv. mužské profese a tzv. ženské profese. Profese učitele (na většině druhů škol) je reprodukována dalšími generacemi žen. V tomto případě se ovšem jedná o obecné sociologické vysvětlení, konstatování, které ve skutečnosti neobjasňuje příčinu učitelské profese.

2. Celkově vysoká zaměstnanost žen.

Podle Pařízka (2000) je první příčinou vysokého podílu zaměstnaných žen v mnoha zemích obecně vyšší zaměstnanost v celém národním hospodářství. Zatímco starší společnosti (a dodnes rozvojové země) vyhrazovaly ženám starost a péči o děti a domácnost, v současné době se ve vyspělých zemích dává přednost práci ve výrobě a službách, a tudíž většímu blahobytu před péčí o další generace. „Tím, jak se uvolňují ženy pro práci, hledají přiměřená zaměstnání a ta nacházejí především ve zdravotnictví, ekonomice a ve školství. Všechna tato povolání se feminizují jako důsledek celkového pohybu zaměstnanosti ve společnosti.“ (Pařízek, s. 40)

3. Nízká prestiž učitelského povolání ve společnosti.

Ač tvrzení o nízké prestiži učitelů ve společnosti odporuje výsledkům průzkumu veřejného mínění, kde se například učitel ZŠ pohybuje na škále čítající několik desítek povolání bezpečně v první desítce, přesněji kolem šestého a sedmého místa. Vysoká prestiž učitelského povolání zjištěná výzkumy je pravděpodobně způsobena faktem, že když si respondenti přečtou seznam předkládaných povolání, která mají ohodnotit podle prestiže, rozhodují se podle náročnosti (zlobení se se žáky, stres, nízké platy). Hodnotí tedy spíše obtížnost profese než její společenskou prestiž. Zkusme se vžít na chvíli do situace, kdy u stolu v hospodě

sedí několik mužů, kteří se neznají. Každý z nich má ostatním říci, jaké vykonává povolání. Jeden řekne, že je právník, druhý lékař, dalšími přisedícími jsou konstruktér, projektant, burzovní makléř, programátor, novinář, spisovatel, obchodník, průvodce turistů, profesionální fotbalista. A teď si každý zvažme, jak se v této společnosti bude cítit muž, který pronese: „Já učím na základní škole.“

Problémem výzkumů veřejného mínění je vymezení klíčových pojmů, v našem případě prestiže povolání. Jak je definována? Co jí rozumíme? Co přesně máme tímto pojmem na mysli?

4. *Nízké finanční ohodnocení práce učitele.*

Vysoký stupeň zaměstnanosti žen ve školství pravděpodobně souvisí s nízkými platy ve školství. Přitom je muž ve společnosti tradičně chápán jako živitel rodiny. S trochou nadsázky by se dalo říci, že učit ve škole je pro muže velmi drahý koníček. Zatímco mzdy ve školství nejsou atraktivní pro muže, jsou většinou dostačující pro vdané ženy, zejména jako doplňkový příjem v rodině k hlavnímu platu mužů-živitelů rodin. K tomu se navíc pojí určité výhody učitelského povolání jako prázdniny či jistá část pracovní doby, se kterou může učitel „volně“ disponovat (zpracování příprav na vyučování, oprava písemných prací, kontrola domácích úkolů). Žena-učitelka se tak může více věnovat svým vlastním dětem, má více času na rodinu.

5. *Relativně nižší náročnost studia na pedagogických fakultách oproti jiným fakultám vysokých škol.*

O tomto možném důvodu vysokého počtu žen ve školách (který bohužel blíže nevysvětluje) se zmiňuje Průcha (1997), když na rozdíl od nízkého finančního ohodnocení učitelů, které hůře dopadá na muže-učitele (a je tedy důvodem malého počtu mužů ve školství), uvažuje o opačně působících příčinách, tj. vysvětlujících, proč jsou ženy silně motivovány k učitelské profesi. Bohužel, autor tuto hypotézu dále nerozvíjí.

Jedno z řady vysvětlení tohoto diskutabilního názoru by mohlo spočívat ve větší „pohodlnosti“ žen, a sice v tom smyslu, že ženy oproti mužům preferují učení založené na paměti, což jim bez větších problémů umožňuje vystudovat pedagogickou fakultu.

6. *Vyšší zájem žen o práci s dětmi a mládeží.*

Tomuto dalšímu možnému důvodu může nepřímo napovídat běžná zkušenost, kdy si dívky – nikoli chlapci – ať už ve škole či mimo ni hrají na učitelky. Ženy mají k péči o děti velmi blízko. Nakonec i výchova dětí v rodině je především v rukou žen.

V případě České republiky se zdá, že hlavní brzdou zvyšování počtu mužů ve školství je nízké finanční ohodnocení pedagogické práce. Vznešené řeči

o učitelském poslání se stávají floskulí tváří v tvář výplatní pásce. Také Pařízek (2000) vidí hlavní příčinu feminizace učitelského povolání v ekonomické sféře (platy). Svě tvrzení opírá o argument, že o výchovu se ve značné míře zajímají jak ženy, tak muži.

Možné dopady feminizace na chování a vývoj žáků základních škol

Charakteristickým rysem dnešního školství je feminizace, která je všeobecně považována za jeden z negativních rysů školského systému. „Kritické hlasy vůči velkému počtu žen ve školství jsou laděny od seriózních úvah na toto téma, přes pohledy tuto problematiku zjednodušující, až po nestoudné výpady proti učitelkám.“ (Feminizace ve školství, 1994, s. 4)

Prostředí, v rámci kterého probíhá řízený proces učení, má – kromě parametrů fyzikálních (architektura) a ergonomických (pomůcky, zařízení) – také parametry psychosociální (typ sociálních vztahů a komunikace mezi zúčastněnými subjekty). Autoři „Pedagogického slovníku“ konstatují, že „feminizace školství má některé negativní důsledky pro charakter edukačního prostředí školy.“ (1995, s. 67) O jaké dopady se jedná, však blíže nekonkretizují.

Průcha (1997) v „Moderní pedagogice“ upozorňuje na obecně rozšířený předpoklad, podle kterého nepřiměřeně vysoká feminizace učitelských sborů na úrovni základního školství u nás má negativní důsledky z hlediska sociálního a psychického vývoje mladých lidí. Zároveň ovšem připomíná, že se zmiňovaný jev, který spočívá v tom, že se žáci některých škol v průběhu své školní docházky téměř vůbec nesetkají s mužem-učitelem, nýbrž pouze s ženami-učitelkami, a jeho důsledky zatím nestaly předmětem seriózního výzkumu. Pohybujeme se proto stále pouze v rovině spekulace.

Přesto se již uskutečnily pokusy reagovat na „domnělé“ negativní důsledky vysokého podílu žen mezi učiteli, resp. pokusy učinit zadost mužskému výchovnému principu například tím, že ve třídě vyučovala vždy dvojice: učitel a učitelka. Podobné experimenty zkrachovaly zejména z finančních důvodů, neboť bylo potřeba dvojnásobného počtu učitelských sil. Objevily se též návrhy, aby se v jedné třídě střídali po určité době (týden, měsíc) učitel a učitelka. Třída by tak jeden týden měla pana učitele a druhý týden zase paní učitelku.

Vzhledem k tématu této stati nás zajímá, jak psychosociální parametr vyjádřený převahou žen mezi učiteli ovlivňuje, lépe řečeno může ovlivňovat edukační prostředí školy, resp. chování žáků, popřípadě jejich budoucí vývoj.

Jaký tedy je či může být vliv ženského elementu na žáky základních škol? Někteří psychologové říkají, že převaha žen na základních školách nemá nějaký skutečný, hmatatelný dopad na chování a budoucí vývoj dětí, jiní naopak tvrdí, že v dnešní škole chybí mužská autorita, nadhled, že děti ne-

mají před sebou vzor mužství či mužnosti (navíc mnoho dětí dnes žije pouze s jedním z rodičů, tj. v drtivé většině případů s matkou, a ani v úplných rodinách díky nemají svému pracovnímu nasazení muži tolik času na své ratolesti).

Různé názory na hodnocení dopadu feminizace na chování a vývoj dětí

Na danou věc je možno mít spoustu různých názorů. Existují argumenty „pro“ a existují argumenty „proti“ velkému počtu žen-učitelky na základních školách. Nastíněná problematika je dialekticky protikladná.

Podívejme se nejprve na pozitiva, která feminizace ve školství přináší. To, že je nejvíce učitelky na nejnižších stupních, nemluvě o mateřské škole, kde učitelé-muži nejsou zastoupeni, není, resp. nemusí být na škodu, protože je známo, že mateřský pud bývá u žen výraznější než u mužů. Navíc žena je bytost více emocionální než rozumová. Vztah mezi emocionální stránkou ženské bytosti a rozumovou je trochu jiný než v případě muže. Člověk mužského rodu je více intelektuálně a technicky založený, kdežto u žen převažuje schopnost jazyková, vcitování se aj. Emocionální a jazyková stránka ženy plus její rodičovský, resp. mateřský pud tvoří pozitiva, která poskytují učitelce určitý náskok před učitelem. Proto také menší děti mají svoje paní učitelky velice rády. Když je učitelkou žena, která má alespoň elementární pedagogické vzdělání a která si svou autoritu nepokazí zbytečným křikem nebo přílišnou benevolencí, má dobré předpoklady k tomu, aby byla ve své profesi úspěšná.

Nyní přejdeme k možným negativům spojených s feminizací učitelky profesí. Handicap ženy-učitelky vůči muži-učitelce není otázkou pedagogiky a psychologie, jako spíše sociologie. Dnešní učitelka je „uštvaná ženská“. Pokud má děti, je vdaná, stará se o domácnost, chodí na nákupy (navíc se má dále vzdělávat, připravovat se na vyučování), ocitá se oproti muži-učitelce ve značně obtížné pozici.

Otázkou je, zda mají učitelky vždy dost času, aby se mohly dobře připravit na vyučování. Žena-učitelka vystupuje v několika rolích, z nichž některé jí brání podat ve škole plnohodnotný výkon. Učitelka vedle života zaměstnané ženy žije navíc život manželky, mámy, hospodyně, což s sebou automaticky nese zvýšený nervový nápor, který může vyústit až v nervový kolaps nebo se projeví prostě v tom, že učitelka je ve škole nervózní, podrážděná, a není proto vůči dětem taková, jaká by mohla a měla být, kdyby neměla tolik starostí, byla odpočinutá a v dobré náladě. V případě učitelky reálně hrozí nebezpečí určité nervové přetaženosti, které představuje mínus pro práci s dětmi. Z tohoto důvodu je žádoucí, aby ve školách učilo více mužů (stranou

ponecháváme námitku, že někteří učitelé-muži si berou vedlejší zaměstnání, aby uživili rodinu).

A právě pro toto nebezpečí byl v době, kdy se školství teprve rozvíjelo, zaveden učitelský celibát. Ten se považoval za něco krutého. Svým způsobem byl krutý vůči učitelkám, ale ohleduplný k dětem. Lidé, kteří tehdy uzákoňovali školský systém, dobře věděli, že docela jiný výkon může podat svobodná učitelka a jiný výkon provdaná učitelka. Celibát je sice věc, kterou dnes zatracujeme, ale když se na věc podíváme z hlediska dítěte, žáka, tak jsme nuceni přiznat, že svobodná učitelka se může dětem věnovat cele. Navíc pro svobodnou ženu-učitelku představovali žáci svým způsobem „náhražku“ za chybějící vlastní děti, kterých se musela prakticky vzdát. Učitelka nezatížená rodinným životem a starostmi o vlastní děti se může žákům ve škole věnovat s plným nasazením, takřkajíc na plný úvazek.

Učitelka-jeptiška? Učitel-mnich? aneb Extrémní úvaha s racionálním jádrem

Pokud má žena být dobrou učitelkou, stojí před takřka nespílitelným úkolem. Hned ráno než se vůbec postaví před žáky ve škole, musí již doma projít několika „profesemi“. Stává se hospodyní, manželkou, matkou. Po takto vyčerpávajícím ránu (fyzicky i psychicky) si stoupne před odpočínuté žáky ve škole.

Žádná služba lidem se nemůže brát jako práce, ale jako poslání. A právě profese učitelky je jedním z nejtěžších poslání. Stejně jako starost a péče o staré a nemohoucí lidi vykonávají nejlépe jeptišky, tak i starost o malé a v jistém slova smyslu také nemohoucí (nemohoucí postavit se do života) děti by nejlépe vykonávaly jeptišky-učitelky. Bydly by v ubytovnách s veškerou péčí o úklid, stravování, šactvo. Bez mužů a vlastních dětí. Jejich jedinou prací a v tomto případě opravdu posláním by byly děti a učení.

Ponechávám na čtenářově úvaze, zda se naše rozjímání rovná holému nesmyslu (mohl by člověk neznaný života uvádět žáky do světa?), nebo – jak se domníváme – má přece jen své racionální jádro. Úvahy by mohly směřovat k otázce, čím by šel nahradit celibát, aby se pedagogové (jak ženy, tak muži) mohli více věnovat dětem. Dramatickým zvýšením platů? Snížením úvazků? Radikální redukcí administrativních povinností? Změnou „filozofie“ přijímání studentů na pedagogické fakulty?

Řekli jsme, že problematika vlivu feminizace na chování a vývoj dětí je dialekticky protikladná. Každá věc, každý jev s sebou nese jak kladné, tak záporné stránky. Proti každému příkladu, kterým chceme potvrdit správnost svých názorů, lze zároveň argumentovat příkladem, který naše původní názory zpochybní, či dokonce vyvrátí.

Není to nic neobvyklého. Člověk je složitá bytost a lidský život je velice

rozmanitý. Lidé se mezi sebou liší v řadě vlastností, procházejí různou výchovou, žijí v různém prostředí. Není proto divu, že každý člověk je poněkud jiný, že každý si vybírá vlivy, které na sebe nechá působit. Navíc na každého působí stejné okolnosti, popř. stejné výchovné metody a prostředky různě. Co zabere u jednoho, selže nebo zůstane bez odezvy v případě druhého. Podobně tomu může být s vlivem ženského elementu na chování žáků ve škole.

Vztah ženského elementu ke kázní žáků

V našem výzkumném šetření (Bendl, 2001) se mezi opatřeními ke zlepšení nekázně ve škole, která navrhovali žáci, objevoval návrh na zvýšení počtu učitelů-mužů. Tento názor má reálný podklad, neboť muži už díky své většinou větší postavě, fyzické síle a hlubšímu hlasu mají před učitelkami určitou výhodu, určitý náskok ve vztahu k ukázkování dětí. Pokud bychom chtěli tento „fakt“ maximálně zvýraznit, postavili bychom vedle sebe křehkou učitelku a dvoumetrového hromotluka, který jenom tím, že se přiblíží k žákovi (a ten musí zaklonit hlavu, aby se mu mohl dívat do očí), budí dostatečně velký respekt, aby žák nekázně zanechal.

Na druhé straně se ve školní praxi nezdědky setkáváme s případy, kdy učitelky mají s kázní žáků daleko menší potíže než učitelé. Přitom nemusí mít nutně žádnou fyzickou převahu nad žáky. Některá učitelka má přirozenou autoritu, suverénní vystupování, je důsledná, vhodně kombinuje lásku s přísností, jiná vystupuje jako dáma, do mladé, pohledné kolegyně se zamiluje většina chlapců, další učitelka si zase získá žáky svým mateřským přístupem podobným babičce Boženy Němcové, která byla laskavá, moudrá a zachovávala důstojnost, ale když bylo potřeba, dokázala dítě také napomenout a ukázat mu svou přísnější tvář. Velké rozdíly v přístupu k žákům, které se promítají do kázně dětí ve škole, jsou nejen mezi učiteli a učitelkami, ale také uvnitř těchto skupin.

Stejně tak žena, jako muž mají možnost být buď nežádoucně laskaví, nežádoucně vstřícní, anebo nežádoucně přísní. Je třeba se držet někde uprostřed. A tady není rozdíl mezi mužem a ženou. Spíše ve prospěch ženy, zejména na nižším stupni škol, mluví to, že děti v učitelce často vidí svou druhou mámu nebo starší sestru, zkrátka někoho blízkého, ke kterému si současně netroufají něco urážlivého. To je jedno plus, které mají učitelky k dobru ve srovnání s muži.

Argumenty pro podporu zvýšení počtu mužů ve školách

Jsou oprávněné hlasy, které tvrdí, že v důsledku feminizace absentuje na školách vzor mužství, což se může negativně projevit v chování žáků a neblaze ovlivnit jejich budoucí vývoj? Bylo by například žádoucí, aby na druhém

stupni základních škol byl poměr mezi učiteli a učitelkami vyrovnaný? Názory na tuto problematiku nejsou zdaleka jednotné a jednoznačné. Shoda existuje v tom, že vyrovnaný poměr mezi ženami a muži by rozhodně neměl být na škodu, tj. neměl by mít negativní dopad na aktuální chování žáků ani jejich budoucí život.

Zároveň bychom se však měli vystříhat dogmatických požadavků, aby poměr učitelů a učitelek byl na školách půl na půl. Život je složitý a vývoj se nepohybuje po přímé linii, nýbrž jako neregulovaná řeka plyne svými vlnkami a meandry. I ve školství je třeba připustit meandry, tj. připustit, že například v průmyslových oblastech bude ve školách učit více žen než mužů, protože muži budou absorbováni průmyslem. Jiná situace může zase nastat na venkově.

Kdybychom chtěli daný poměr upravit, museli bychom změnit celou strukturu výroby a života, což je těžko možné. Tato struktura je výsledkem určitého logického vývoje. Vzpomínaná centralizace v průmyslových oblastech a zaměstnání mužského živilu v náročných povoláních představují určitou nutnost, která vzápětí způsobuje zvýšenou účast žen v zaměstnáních a povoláních, kde není potřeba fyzické síly, popř. mužského technického naturelu, ale kde se zase naopak dobře uplatní mateřský vztah, schopnost komunikace apod.

Mezi argumenty na podporu většího podílu mužů na základních školách, zejména na druhém stupni, se často objevují:

- dětem chybí mužský vzor (nepoměr mezi muži a ženami se jeví jako nepřirozený, neboť neodpovídá rozložení pohlaví ve společnosti; navíc muži jako živitelé rodiny dnes netráví doma příliš času se svými dětmi, a děti tudíž vyrůstají v péči matky – škola tento stav rozhodně nekompensuje),
- učitel-muž je ztělesněním autority, řádu,
- žáci si k mužům dovolí obecně méně (fyzická převaha nad žáky),
- velkorysost mužů (muž se na řadu věcí týkajících se chování žáků dokáže podívat s větším nadhledem – „nedělá z komára velblouda“),
- muž má více času věnovat se žákům po vyučování,
- učitel-muž je méně zaneprázdněn domácími pracemi a péčí o vlastní děti, v důsledku čehož je klidnější a vyrovnanější,
- muž oproti ženě dokáže být více dítětem, dokáže „sestoupit“ na dětskou úroveň, je schopen s dětmi tzv. blbnout,
- vyváženost učitelského sboru, resp. potřeba odbourání jednostranných pedagogických kolektivů.

Zastavme se na chvíli u posledního argumentu. Nedostatek mužů se pravděpodobně negativně odrazí v klimatu učitelského sboru.

Za jeden z hlavních negativních důsledků vysokého procenta žen-učitelek

se považuje „vznik jednostranných pedagogických kolektivů, které nevytvářejí vždy pozitivní pracovní a citovou atmosféru, permanentní přetíženost žen vyplývající z plnění odpovědných a náročných úkolů ve škole a především narušení vyváženosti mezi působením mužského a ženského prvku ve výchově.“ (Feminizace ve školství, 1994, s. 5) Pokud se týká prvního výše jmenovaného důsledku vysokého procenta žen-učitelek na školách, podobný názor zastává Pařízek (2000, s. 41), když píše, že „mizivé zastoupení mužů má spíše nepříznivý vliv na klima učitelských sborů, kam muži přece jen vnášejí trochu jiné zájmy, a tím obohacují jejich vnitřní život.“ (Pařízek, 2000, s. 41) Je přirozené, že nepříznivý vliv feminizace na klima učitelských sborů může mít negativní dopad v přístupu učitelů k dětem, může se promítnout do celkové atmosféry školy.

Diskuse aneb Existují proti feminizaci argumenty?

Ačkoliv jsme uvedli několik „nevýhod“ feminizace učitelských sborů, jsme si vědomi určité hypotetičnosti našich názorů. Prakticky každé naše tvrzení se může stát předmětem polemik. Přestože se poměrně často vyslovují námitky či stesky ohledně přílišného zastoupení žen v učitelských sborech, neexistují podle Pařízka (2000) proti feminizaci argumenty.

Pařízek připomíná, že se sice mluví o důležitosti jevu označovaného v němčině jako „Männliches Erziehungsprinzip“, který znamená, že se chlapci mohou napodobováním učit mužské roli ve společnosti, ale to lze podle autora při dnešním vývoji dělbý práce ve společnosti jen těžko hájit.

Za slabý považuje rovněž argument týkající se výkonnosti. V této souvislosti poukazuje na vlastní výzkumné šetření, které se zaměřovalo na úspěšnost učitelů, když 176 studentů učitelství psalo práci na téma „Můj nejlepší a nejhorší učitel“. Po vyhodnocení všech prací se ukázalo, že muži i ženy byli zastoupeni rovnoměrně, tj. přibližně polovinu „nejlepších“, stejně jako „nejhorších“ tvořily ženy. Při feminizaci škol se podle Pařízka patrně muži projevovali výrazněji v obou kategoriích. Z prací však vyplynulo, že jak žáci, tak žákyně uznali velké množství žen za „nejlepší“ vyučující.

Argument hovořící o větší velkorysosti mužů vůči žákům zase na jednom mém setkání s učiteli základních škol „napadla“ učitelka ironickou poznámkou, že na škole, kde učí, jsou muži tak velkorysí, že klidně zapomenou dítě v bazénu.

Volání po větším počtu mužů ve školách, které je motivováno snahou mít v každém sboru mocenskou autoritu, která dokáže problémové žáky zvládnout silou, oslabuje tvrzením, že tuto roli umějí plnit i ženy.

Takto by jistě bylo možné postupně oslabit, resp. zpochybnit všechny výše uvedené argumenty na podporu většího zastoupení mužů na základních školách. Samozřejmě že lze vždy najít případ, který se vymyká našim

tvrzením. My však netvrdíme, že naše „závěry“ jsou stoprocentní, resp. že mají absolutní platnost. Domníváme se pouze, že platí ve většině případů.

Takto bychom mohli pokračovat dále. Dodnes nejsou bohužel k dispozici relevantní výzkumy, které by potvrdily nebo vyvrátily názory, podle kterých s sebou nese feminizace negativní důsledky na chování a vývoj žáků.

Závěr

Feminizace představuje celosvětový trend ve školství vyspělých zemí. Tento typicky školský jev má řadu příčin. Za hlavní lze považovat obecně vysokou zaměstnanost žen, nízkou prestiž učitelského povolání spojenou s nízkým finančním ohodnocením práce učitele.

Ač je vysoký podíl žen mezi učiteli všeobecně považován za jeden z negativních rysů školského systému, nejsou k dispozici relevantní studie, které by tento názor potvrdily nebo vyvrátily. Ač je možno mít na danou věc různé názory a přestože feminizace s sebou přináší do škol nepochybně i pozitiva, zdá se, a zkušenosti praktiků to většinou potvrzují, že negativa převažují.

Mezi hlavní negativní důsledky vysokého podílu žen mezi učiteli patří vznik jednostranných pedagogických kolektivů, což se nepříznivě promítá do klimatu učitelských sborů, dále přetíženost žen, vyplývající z plnění náročných a odpovědných úkolů ve škole a pramenící z péče o svou rodinu, a konečně narušení vyváženosti mezi působením mužského a ženského elementu ve výchově.

Při posuzování možných dopadů feminizace na chování a vývoj žáků je samozřejmě třeba brát v úvahu stupeň a typ školy. Nelze dogmaticky trvat na vyrovnaném počtu mužů a žen na všech školách.

Další studie zabývající se příčinami vysokého podílu žen mezi učiteli, dopady feminizace na chování žáků a jejich vývoj by se mohly například zaměřit na oblast pedagogických inovací (účast mužů a žen v inovačním hnutí), další vzdělávání učitelů (aspirace žen-učitelek a mužů-učitelů), podíl žen a mužů ve vedoucích funkcích, přisnost klasifikace učitelek a učitelů (existují studie, které ukazují, že ženy v době menstruace známkuji žáky přísněji). Za pokus by možná rovněž stálo zmapovat počet, resp. podíl stížností, které rodiče podali na učitele a učitelky.

Literatura

- Feminizace ve školství.* Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání, 1994. ISBN 80-211-0205-5.
- Historická ročenka školství v České republice.* Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání, 1998. ISBN 80-211-0291-8.
- PAŘÍZEK, V. Ekonomický a sociální základ učitelství. In *Učitelství jako profese*. Liberec: TU, 2000, s. 34–42. ISBN 80-7083-390-4.
- PRŮCHA, J. *Moderní pedagogika*. Praha: Portál, 1997. ISBN 80-7178-170-3.

- PRŮCHA, J., WALTEROVÁ, E., MAREŠ, J. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 1995. ISBN 80-7178-029-4.
- SKOŘEPA, M. *Červánky. Občanská nauka a výchova v úkolech*. 1. díl, 2. pozm. vyd. Praha: SPN, 1936.
- Statistická ročenka České republiky 1996*. Praha: Scientia, 1996. ISBN 80-7183-250-2.
- Statistická ročenka České republiky 2001*. Praha: Scientia, 2001. ISBN 80-7183-250-2.
- Statistická ročenka školství 2000/2001*. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání, 2001. ISBN 80-211-0378-7.
- Základní školství v České republice. Retrospektiva let 1780–1989*. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání, 1991.

BENDL, S. Feminizace školství a její pedagogické konsekvence. *Pedagogická orientace* 2002, č. 4, s. 19–35. ISSN 1211-4669.

Adresa autora: PaedDr. Stanislav Bendl, Ph.D., Katedra pedagogiky PedF UK v Praze, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1